

UOT 81'1**YUSİF SƏMƏDOĞLUNUN “QƏTL GÜNÜ” ƏSƏRİNDƏ
ÜSLUBİ SİNONİMLƏR**

Zabitə Məhəmməd qızı TEYMURLU

Qərbi Kaspi Universiteti fil.ü.f.d.

zteymurlu@beu.edu.az

Təzəgül Etibar qızı MƏMMƏDOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

tmemmedova5@std.qu.edu.az

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbi dili zəngin və rəngarəng leksik-semantik sistemə malikdir. Bədii dilin leksikasında, müxtəlif tipli lüğətlərin tərtibində sinonimlərin rolu əvəzsizdir. Sinonimlər poeziyada işlənməklə mənanı qüvvətləndirir, ahəngdarlığı artırır, şeirə musiqilik və axıcılıq gətirir. Bədii dildə sinonimlər üslubun tələbi ilə sinonimik cərgədən daha geniş və zəngin məfhum ifadə etməklə, üslubi sinonimlərin yaranmasında vasitə olurlar. Üslubi sinonimlər daha çox bədii üslubda işlənir.

Alınma leksem, ifadə və cümlələrlə zənginləşən üslubi sinonimlər bədii ədəbiyyatımızda, yazıçıların əsərində üslubi zərurətlə meydana gəlir. Üslubi sinonimlərlə zəngin olan ədəbiyyat nümunələrindən biri də Yusif Səmədoğlu yaradıcılığından “Qətl günü” romanıdır. Bu roman bədii-üslub cəhətdən Y.Səmədoğlu yaradıcılığının ən yüksək zirvəsindədir. Romanda işlənmiş üslubi sinonimlər semantik cəhətdən zəngin və rəngarəngdir.

Açar sözlər: Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanı, bədii üslub, üslubi sinonimlər

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ СИНОНИМЫ В РОМАНЕ «ДЕНЬ КАЗНИ» ЮСИФА САМЕДОГЛУ

РЕЗЮМЕ

Азербайджанский литературный язык представляет собой насыщенную и красочную лексико-семантическую систему. В лексике литературного языка, в составлении различных типов словарей роль синонимов незаменима. Применение в поэзии синонимов усиливает смысл, повышает гармоничность, придавая, тем самым, стихотворению музыкальность и певучесть. В литературном языке по стилистическому востребованию синонимы из синонимического ряда, широко и насыщенно выражаясь, становятся средством в появлении стилистических синонимов. Стилистические синонимы больше всего используются в художественном стиле.

Стилистические синонимы, насыщенные лексемами, выражениями и предложениями, в нашей художественной литературе и произведениях писателей появляются при стилистической необходимости. Одним из ярких примеров насыщенности стилистически окрашенных синонимов является роман Юсифа Самед оглы «День Казни». С точки зрения художественного стиля этот роман является самой высокой вершиной его творчества. Синонимы, использованные в романе, с семантической точки зрения, насыщенные и красочные.

Ключевые слова: Роман «День Казни» Юсифа Самедоглу, художественный стиль, стилистические синонимы

STYLISTICS SYNONYMS IN THE NOVEL OF "QETL GUNU (DAY OF MURDER)" BY YUSIF SAMADOGLU

SUMMARY

Azerbaijan literary language have rich and colorful lexical-semantic system. In the vocabulary of figurative language, at the compilation of various types of dictionaries the role of synonyms are irreplaceable. Synonyms strengthen the meaning participating in poetry, increase melodiousness, bring musical nature and fluidity to poetry. In figurative language synonyms mediate at the creation of stylistic synonyms expressing wider and rich concept on synonymic line with the demand of style. Stylistic synonyms are used more in figurative style.

In literature (fiction) stylistic synonyms enriched with adopted word, phrase and sentences arise in the works of writers because of the stylistic necessity. One of these examples which is rich with stylistic synonyms is Y. S's "Qetl gunu" novel. This novel is in the highest level in the creativity of Y.S for

its figurative aspect. Stylistic synonyms used in the novel are rich and colorful from the semantic point of view.

Keywords: The novel of "Qetl günü" (Day of Murder") by Yusif Samadoglu, literary stylistics, stylistics synonyms.

Giriş. Azərbaycan ədəbi dilində qədim dövrlərdən başlayaraq zəngin üslubi sistem yaranmışdır. Ədəbi dilimizin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində müxtəlif üslublar olmuşdur. Hal-hazırda ədəbi dildə *bədii üslub, elmi üslub, ictimai-publistik üslub, rəsmi üslub kimi üslublar* var. Fikrin bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə ifadə olunmasına bədii üslub deyilir. Bədii üslub eyni zamanda bədii dil də adlanır. Hər bir ədəbi dil həm şifahi, həm də yazılı formalara, eyni zamanda zəngin üslubi rəngarəngliyə malik olur. Dildə hər nə varsa, bədii üslubun ixtiyarındadır. Bədii üslubun əsas şərti bədiiilik – obrazlılıqdır [3, s.23-24].

Bədii üslubda surətin nitqini fərdiləşdirmək, daha təsirli bir şəkildə vermək üçün istifadə olunan vasitələrdən biri də üslubi sinonimlərdir. Üslubiyyət fənninin dinamik bir mövzusu olan üslubi sinonimlər ədəbi-bədii dilimizi zənginləşdirir, mətnin emosionallığını artırır, ona ekspressiv boyalar verir. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə orijinal olaraq üslubi sinonimləri B.Abdullayev tədqiq etmişdir. Sinonimlərin üslubi meyarı ondan ibarətdir ki, neytral qiymətdə işlədilən sözlər həm müsbət, həm də mənfi qiymətdə işlədilən sözlər sinonim olduğu halda, müsbət və mənfi qiymətlərdə işlədilən sözlər sinonim olmur. Üslubi sinonimlər o sözlərdir ki, onlar eynimənalı olub, lakin üslubi çalarlarına görə müxtəlifdir. Türkoloqlardan V.E.Polyakova türk dilinin leksik sistemində üslubi sinonimlərin üstünlük təşkil etdiyini qeyd edir. Üslubi sinonimik cərgə əsasən alınma sözlər (ərəb, fars, fransız mənşəli) vasitəsi ilə zənginləşir. Məsələn, *müftə-pulsuz-məccani* sinonim cərgəsində *müftə* sözü ədəbi dildə, *pulsuz* sözü həm ədəbi dildə, həm də danışmada işləndiyi halda, *məccani* sözü yalnız klassik ədəbi dildə işlənir [6, s.14-21]. Üslubi sinonimlər *məcazlar, frazeoloji birləşmələr, evfemizmlər, ümumxalq danışığı dili sözləri, alınma sözlər, dialektizmlər, poetik söz və ifadələr, arxaizm və köhnəlmiş sözlər* vasitəsilə yaranaraq, ifadənin emosional qüvvəsini artırır. Bədii dildə səmərəli üslubi vasitələrdən istifadə etməklə obrazlığa və ifadəliyə nail olmaq sənətkardan böyük ustalıq və məharət tələb edir. Bu üslubi vasitələr (*ardıcıl, sadalama və həmcinsləşmə*) poeziyada üslubi sinonimlərin yaranmasında zəruri şərtlərdən biridir [5, s.74-75]. Məsələn, “oğurluq” sözü üslubi cəhətdən bədii ədəbiyyatda *əliuzun, əliayrı, əyyar, xırsız, xəspuş* kimi sinonimlərlə əvəzlənərək poetik bədiiyyəti artırır. N.Seyidəliyev isə Azərbaycan dilində alınma sözlərin üslubi sinonimlər əmələ gətirməkdə rolunu qiymətləndirir və bu tipli sözlərin dilimizə klassik ədəbiyyatda işlədilən ərəb və fars dillərindən, müasir dilə isə XIX əsrin 40-cı illərindən rus dili vasitəsilə latın, yunan və başqa Avropa dillərindən keçdiyini qeyd edir.

Cümlələrin bir-birinə sintaktik sinonim olmağı üçün aşağıdakı kriteriyalar ödənilməlidir.

1. Sözlər arasında məna ümumiliyinin olması
2. Leksik mənaya xələl gətirməmək şərti ilə sözlərin əvəzlənməsi
3. Model cümlə sturukturunda qrammatik məna uyğunluğunun olması [4, s.50-52].

Yusif Səmədoğluya məxsus təhkiyə tərz, təsvir ustalığı, nəsr ahəngi özünü qabarıq şəkildə “Qətl günü” romanında göstərir. Əsər 1987-ci ildə yazılmış faciəvi romandır, yəni onun poetikası faciəviliyin bütün komponentləri ilə səsleşir. Y.Səmədoğlu leksikasında üslubi çalarlılıq baxımından bu əsər ən yüksək zirvədədir. Roman üç süjet xəttinə malikdir, üç ayrı-ayrı dövrün ictimai-siyasi mühiti və bu dövrlərdə insanın faciəsi magik realizm üslubunda qələmə alınıb. Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” romanında işlənmiş üslubi sinonimlərə aşağıdakıları nümunə verə bilərik:

Hələ ulduzlar təkəmseyrəkdi – boz səmada bozumtul işıq vardı, gah öləziyirdi, elə bil sönmək istəyirdi [7, s.11].

Bir həftədən çox idi, ucundan tut göyə dırman, şırhaşır yağış yağır [7, s.21].

Yağış yağsa da, gündüzlər havada qızdırmalı bürkü olurdu, elə bil torpaqdan indicə buğ qalxacaqdı [7, s.21].

Deyirəm, faqqılıq eləyir dana! Sizə naz satır [7, s.21].

Danışdıqca, söyləndikcə, ürəyini boşaltdıqca, hərdən elə olurdu gözləri də yaşarırdı [7, s.29].

Bu nəmişli, yağarlı və səksəkəli havada üçü də yalnız bir şeydən bixəbər idi [7, s.33].

Ay onu görüm cəhənnəmin odunda yanıb-yanıb tüstüyə dönsün! Onun görüm qara torpaq altda sür-sümüyü çaqqal-çuqqala yem olsun! [7, s.35]

Bu evin əmin-amanlığını, xeyir-bərəkətini indiyə kimi qoruyub saxlayan məsxərə, zarafat, xoş, məzəli söz idi [7, s.36].

Səhər əməlli gap edərsən, danışarsan mənə o uryandik əhvalatını, biz də Moşu ilə qulaq asarıq sənə [7, s.21].

Salatın nəfəsi darıxa-darıxa, təntimş halda içəri girdi [7, s.41].

Mahmud qan qaraldan, könül bulandıran hadisələrlə rastlaşanda mütləq hadisə arxayınçılıqla qurtarırdı [7, s.43].

Məhəmmədli diqqətlə ona baxdı, lakin əməlli sezə bilmədi, baxışları onun qarnında ilişib qaldı [7, s.47].

Mahmudu qorxu çulğamışdı, tükləri biz-biz olmuşdu, alnından soyuq tər gəlirdi. [7, s.49].

Salatın Moşuya bəssağlığı verdi, ürək-dirək verdi [7, s.49].

O kiminsə ürəyinə xal salmamaq, qan qaraltmamaq, ümidləri qırmamaq naminə yuxuları tərsinə yozurdu [7, s.52].

O gəlməlidir ki, nigarançılığa, gözüyoldalığa son qoyulsun, sənə bir udumluq təzə nəfəs versin... [7, s.53]

Son iki ayda tez-tez olan qanqaraldıcı hadisələr, ovqatı təlx edən xatirələr yaddaşından silinirdi [7, s.56].

Son nəfəsinə kimi, canın ağzından çıxana kimi bu ağrıları bədənində gəzdir və şükr elə ki, səni kor xəlvə eləməmişəm [7, s.60].

Çünki, bu zamanda çoxları danışır, nitq eləyir, çənə-boğaza qoymurlar [7, s.65].

Ürək sıxan, qan qaraldan hadisələr isə bu səadətə işığında uzanıb-qısalan kölgələrdən savayı bir şey deyil, gərək bu kölgələrə fikir verməyəsən, gərək onları vecinə almayasan [7, s.78].

Qəfil gəlmiş Bakı payızının zəhlətökən, küləkli, tozanaqlı axşamlarından biriydi [7, s.81].

Berqman həmişə bəzi söhbətlərdən söz düşəndə söhbətdən qaçır, zarafata salıb mətləbi yayındırırdı [7, s.91].

Hökmdarı indi təntidən, əndəzadədən çıxardan yalnız bu qızdırma deyildi [7, s.100].

Xacə Ənvər qumıldanmadan, cıncırını çıxarmadan ürəyində fəryadlı bir səda qoparırdı [7, s.103].

Çox baxdım, çox göz gəzdirdim, çifayda, bəradərimi burda görmədim [7, s.111].

Xub hamı, diqqət kəsildi, qurbağa gölünə daş atdılar [7, s.111].

Uzun müddət dəhlizdə milçək də uçmadı, cıncırımızda çıxartmadıq [7, s.114].

Heç xoşuma gəlmirsən, gözümə birtəhər dəyirsən, naxoşlayıb eləməmişən ki? [7, s.127]

Bir azdan hava bulandı, gur gün işığı tutqunlaşdı, göy üzünə qəribə buludlar gəldi [7, s.142].

Gün batanda, hava qaralanda yola düşməliydi [7, s.152].

Mənim bayramıma zəhər qatıb, ovqatıma soğan doğradı [7, s.164].

Üfləmə Qasımın nənəsi iki ayağı gorda olan, gözlərinə ağ gəlmiş nənəsi canını Allaha tapşırırdı [7, s.166].

Nəticə. Leksik sinonimlərin bir növü olan üslubi sinonimlər bədii ədəbiyyatda daha çox tətbiq olunur. Azərbaycan dilində bu sinonimlər geniş və rəngarəng olaraq bir sistem yaratsalar da, danışiq dilində (məişət üslubunda) passiv iştirak edirlər. Bu qrupa daxil olan sinonimlərin aktiv işlənmə dairəsi olsa, dildə ağırlaşma prosesi gedər. Ona görə də bədii ədəbiyyat nümunələrinin tərkibində işlənməsi daha məqsədəuyğundur. Bədii əsərlərdə obrazların daxili dünyasını açmaqda, oxucuya təsirli şəkildə çatdırmaqda üslubi sinonimlər əvəzsiz rola malikdir. Üslubi sinonimlər leksem, söz birləşməsi və cümlə şəklində işlənir. Üslubi sinonim geniş bir məfhumdur, onun yaranmasında bir çox söz qrupları iştirak edir. Məsələn, dialektizmlər vasitəsilə yaranan

ədiblərimizin leksikasında işlənmiş *micə* “*ovuc*”, *ding* “*çeltik döyən qurğu*”, *qotman* “*tayaya vurulmaq üçün koma şəklində yığılmış ot*”, *licim* “*biçim, xarici görünüş, görkəm*” və s. bu kimi leksemlər müasir dövrümüzdə oxucular tərəfindən başa düşülmür.

Yusif Səmədoğlunun bədii yaradıcılığında olan “Qətl günü” romanında işlənmiş üslubi sinonimlər daha çox söz birləşməsi (əsasən feili birləşmələr) formasındadır. Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanında işlənən sintaktik sinonimlər əsasən müxtəlif tiplidir. Çünki, sintaktik sinonimlərin yaranmasında tabesizlik və tabelilik əlaqəri fəal iştirak edir. Romanın təsir gücünü artırıb, emosional və axıcı etməklə yanaşı, əsərin bədii dilini zənginləşdirir. Məqalədə aşkar edilmiş üslubi sinonimlərə verilmiş nümunələr bizə Yusif Səmədoğlunun fərdi üslubunu öyrənməkdə əvəzsiz rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 566 s.
2. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 424 s.
3. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti”, Bakı, 2015, 237 s.
4. Xanbutayeva L. Sintaktik sinonimlik problemi//Terminologiya məsələləri, Bakı, “Elm”, 2011, 153 s.
5. Cəfərov A. “Nəbi Xəzrinin poetik dili”, “Elm və təhsil”, Bakı, 2012 , 145 s.
6. Seyidəliyev N. “Müasir Azərbaycan dilində üslubi sinonimlər”, “Elm və təhsil”, Bakı, 2012 , 121s.
7. Səmədoğlu Y. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 320 s.